

**LUTHER**  
**VÁLOGATOTT MŰVEI 2.**

Felelősség az egyházért

*Martinus Luther*

LUTHER VÁLOGATOTT MŰVEI 2.

A Magyarországi Evangélikus Egyház  
Reformációi Emlékbizottsága megbízásából  
a sorozatot szerkeszti

Csepregi Zoltán  
Fabiny Tibor  
Ittész Gábor  
Reuss András

# LUTHER VÁLOGATOTT MŰVEI 2.

Felelősség az egyházért



Budapest, 2017

A kiadvány a Magyarországi Evangélikus Egyház  
és a Magyarország Kormánya által létrehozott Reformáció Emlékbizottság  
támogatásával jelent meg.

# 500 reformáció

Szerkesztette, a szövegeket válogatta és gondozta  
Csepregi Zoltán

Fordította

Arany Nándor, Bancsó Antal, Büki Zsófia, Csepregi Zoltán, Gromon András, Hegyessy  
Mária, Márton Jenő, Masznyik Endre, Prőhle Károly, Rajter János, Takács János

A fordításokat az eredetivel egybevetette  
Büki Zsófia, Csepregi Zoltán, Frazer-Imregh Monika

Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás,  
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás  
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Luther Kiadó, 2017

© Arany Nándor jogutódai, 2017 © Bancsó Antal jogutódai, 2017 © Büki Zsófia, 2017

© Csepregi Zoltán, 2017 © Gromon András, 2017 © Hegyessy Mária, 2017 © Márton Jenő  
jogutódai, 2017 © Masznyik Endre jogutódai, 2017 © Prőhle Károly jogutódai, 2017

© Rajter János jogutódai, 2017 © Takács János jogutódai, 2017

# Tartalom

|   |     |
|---|-----|
| Ajánlás   | 7   |
| Szerkesztői előszó  | 9   |
| <b>A jócselekedetekről (1520)</b>   | 17  |
| Bevezetés   | 19  |
| Sermo a jócselekedetekről   | 22  |
| <b>A római pápaságról (1520)</b>  | 101 |
| Bevezetés   | 103 |
| A római pápaságról  | 106 |
| <b>A német nemzet keresztény nemességéhez (1520)</b>  | 149 |
| Bevezetés   | 151 |
| A német nemzet keresztény nemességéhez a kereszténység állapotának<br>megjavítása ügyében   | 155 |
| <b>Az egyház babiloni fogsága (1520)</b>  | 233 |
| Bevezetés   | 235 |
| Az egyház babiloni fogságáról szóló előjáték  | 239 |
| <b>A keresztény ember szabadsága (1520)</b>   | 339 |
| Bevezetés   | 341 |
| Értekezés a keresztény ember szabadságáról  | 345 |
| <b>Az oltáriszentség két színe (1522)</b>   | 379 |
| Bevezetés   | 381 |
| Vélemény az úrvacsora mindkét szín alatt való vételéről s egyéb újításokról   | 388 |
| <b>Az emberi tanítások kerülése (1522)</b>  | 413 |
| Bevezetés   | 415 |
| Az emberi tanítások kerüléséről, valamint felelet azokra a szentírási helyekre,<br>melyeket az emberi tanítások erősítésére idéznek | 417 |

## Tartalom

|   |     |
|---|-----|
| <b>Felelet Henrik angol királynak (1522)</b>  | 435 |
| Bevezetés   | 437 |
| Felelet németül Henrik angol király könyvére (1522)   | 441 |
| <b>A német lovagrend lovagjaihoz (1523)</b>   | 479 |
| Bevezetés   | 481 |
| Intelem a német lovagrend lovagjaihoz, hogy kerüljék a hamis szüzességet,<br>és a helyes házassági erkölcs felé forduljanak | 484 |
| <b>Az új meissenai bálvány ellen (1524)</b>   | 497 |
| Bevezetés   | 499 |
| Az új bálvány és ősi ördög ellen, akit Meissenben szentté akarnak nyilvánítani  | 502 |
| <b>A tisztítótűz visszavonása (1530)</b>  | 517 |
| Bevezetés   | 519 |
| A tisztítótűzről szóló tan visszavonása   | 522 |
| <b>A kulcsokról (1530)</b>  | 547 |
| Bevezetés   | 549 |
| A kulcsokról  | 552 |
| <b>A zsinatokról és az egyházzal (1539)</b>   | 601 |
| Bevezetés   | 603 |
| A zsinatokról és az egyházzal   | 607 |
| <b>Hurka Gyurka ellen (1541)</b>  | 675 |
| Bevezetés   | 677 |
| Hurka Gyurka ellen  | 680 |
| <b>Rajnai újság (1542)</b>  | 737 |
| Bevezetés   | 739 |
| Rajnai újság  | 741 |
| <b>Függelék</b>   | 743 |
| Rövidítések   | 745 |
| Szakirodalom  | 750 |
| Index biblicus  | 761 |
| Annotált személynévmutató   | 770 |
| Helynévmutató   | 785 |
| Tárgymutató   | 789 |

# Szerkesztői előszó

## A válogatás szempontjai

A *Felelősség az egyházért* című kötetbe azok a Luther-művek kerültek, amelyeket a szakirodalom hagyományosan főiratoknak (*Hauptschriften*) vagy reformiratoknak szokott nevezni. Még a Masznyik-féle kiadás is azonosult ezzel a felfogással, és valóban kiemelt helyre sorolta köteteiben ezt az polemikus anyagot *Egyházreformáló iratok* cím alatt. Kiadásunk ezt a kategóriát már nem értékítéletként, hanem tartalmi csoportosításként fogja fel. Az itt közölt tizenöt mű közös témái a pápai és az egyházi hatalom, illetve az ezekhez tapadó visszaélések, az igaz és a hamis egyház, valamint a szentségek. A legtöbbször idézett bibliai helyek, ahogy ez az *Index biblicus*ban is ellenőrizhető, minden bizonnyal Péter vallástétele Cézarea Filippinél (Mt 16) és az úrvacsora szereztetési igéi lesznek (az evangéliumokban és Pálnál).

A második kötet anyagának több mint a fele volt már eddig is hozzáférhető magyar fordításban, akadnak közöttük immár negyedik kiadásban megjelenő sikerdarabok, de ugyanígy első kiadású, hiánypótló, régóta nélkülözött és sürgetett fordítások is. Igyekezünk kötetünk tartalmának teljes magyar nyelvű hatástörténetét feltérképezni, minden korábbi, akár részleges magyarítást kézbe venni, illetve az e műveket feldolgozó hazai szakirodalmat hiánytalanul feltárni. Ebből, amit lehetett, felhasználtunk, az észrevett félrefordításokat kiküszöböltük, a hiányokat póoltuk. Összesítve állítható, hogy egyetlen felhasznált fordítás sem került be változatlanul – és itt nem csupán elavult nyelvi fordulatok felfrissítésére vagy elkerülhetetlen szerkesztői beavatkozásokra kell gondolni, hanem tartalmi kiegészítésekre és tárgyi javításokra is.

Luther műveinek már a 16. században összetett szöveghagyománya alakult ki, annak ellenére, hogy itt elsősorban nem kéziratok hagyományozásáról, hanem nyomtatott kiadásokról volt szó. Az *egyház babiloni fogsága* című iratot például Luther halála után a wittenbergi kollégák alapos cenzúrának vetették alá, s ezt a csonkított szöveget használta sokáig az utókor, így a Masznyik-kiadás is. Most végre a teljes szöveg olvasható magyarul, természetesen mindenütt jelezve az újonnan beiktatott szakaszokat. A *német nemzet keresztény nemességéhez* című mű fordított esetre mutat példát, itt maga Luther bőví-

tette ki utólag jelentősen az első kiadást, ám ezeket a hozzátételeket Masznyik Endre fordítása időnként nem vette figyelembe. A *keresztény ember szabadsága* kettős (latin és német) alapszövegére és a különböző alapszövegekből készült két magyar fordítására (Masznyik Endre és Pröhle Károly) alább részletesen ki kell majd térni. Ezekkel kapcsolatban nehéz döntést kellett meghozni. Ha nem kellett volna annyira figyelni a terjedelmi korlátokra, talán érdemes lett volna szinopszisban közölni ezt a két szöveget. Ugyancsak terjedelmi indoklással került sor kihagyásokra egyetlen irat esetében. A *zsinatokról és az egyházzal* című írást, amelyből Masznyik Endre 1917-ben csak rövid kivonatot tudott közölni, amennyire érdemes volt, kiegészítettük, de még mindig lemondunk azokról a hosszú passzusokról, ahol Luther főleg másodkézből, egy humanista zsinattörténetből dolgozott, és inkább eredeti gondolatainak visszaadására koncentráltunk.

Itt emlékezünk meg arról a tíz fordítóról, akik Luther műveinek fordításában előttünk jártak: Arany Nándor, Bancsó Antal (1851–1937), Hamvas József (1871–1948), Márton Jenő (1862–?), Masznyik Endre (1857–1927), Pröhle Károly (1911–2005), Rajter János (1870–1955), Stromp László (1860–1907), Takács János (1911–2013) és Virág Jenő (1905–1981).

## Magyarországi recepció

A Magyarországon 1980 körül elindult olvasástörténeti kutatás fontos tapasztalata, hogy egy könyv jelenléte, birtoklása még nem jelenti annak olvasását is, továbbá a különféle forrásokból és helyekről szerzett olvasástörténeti információk jó esetben kiegészítetik egymást – rossz esetben viszont nem. A levéltári adatok töredékes, véletlenszerű fennmaradása és a könyvek hihetetlenül mobilis vándorlása miatt sem az adatokból, sem az adatok hiányából nem lehet kötelező érvényű megállapításokat tenni, általános tanulságokat levonni. Az alábbiakban ezért igyekszünk tipizálva elkülöníteni egymástól a befogadástörténet szintjeit, nehogy többet mondjunk vagy határozottabban állítsunk valamit, mint amire maguk a források feljogosítanak.

### Eszmetörténeti hatás

Az első magyarországi szöveg, amellyel kapcsolatban felmerülhet egy Luther-mű hatása, Bartholomaeus Francfordinus, a humanista selmecebányai jegyző 1522-es levele, amely mindjárt első mondatában Babilonnal azonosítja Rómát.<sup>1</sup> A szakirodalom egy része ezt *Az egyház babiloni fogsága* című 1520-as irat olvasásával magyarázza, annak ellenére,

<sup>1</sup> *Reversus ex Babilone*. ETE 1: 57 (56. sz.).



hogy más megoldás is elképzelhető, hiszen ez a metafora már a 14. század óta használatos volt a humanista irodalomban.<sup>2</sup>

Ugyancsak nem direkt utalásokat tartalmaz időrendben következő szövegünk, Mária magyar királyné 1523-ban Budán kelt levele Albert brandenburgi örgrófhhoz, a német lovagrend nagymesteréhez.<sup>3</sup> A német levélben alkalmazott szójátékok (a *fromm* és *böse* szavak szembeállítás), finom parodisztikus célzások csak akkor nyernek értelmet, csak úgy hatásosak, ha melléteszük azt a szöveget, amelyre kimondatlanul is utalnak. Ez pedig minden bizonnyal Luther-mű, hiszen a reformátornak épp ez a sajátos szóhasználata közbeszéd tárgyává lett a korban, sokan imitálták, egyesek ki is figurálták. A szóba jöhető német traktátusok közül a fő esélyes egyértelműen *A keresztény ember szabadsága* (1520), amely a leginkább át van szöve a fenti ellentétpár alkalmazásával. Konkrét adat szól arról, hogy pont Albert örgróf látta el Máriát Luther-olvasmányokkal, valószínűleg ezekkel a könyvcsomagokkal érkeztetett a fenti irat is a magyar királyi udvarba.<sup>4</sup>

A keresztény szabadság vagy evangéliumi szabadság eszméje Dévai Mátyást is megihlette. Fennmaradt írásában a legtöbb vitás kérdést abban a szembeállításban tárgyalja, amelyet Luther is következetesen alkalmazott 1520-as traktátusában: hitben – szeretetben. Feltűnő, hogy éppen a szabadságfogalom az, amiben Dévai nem legfőbb mesterét, a kiegyensúlyozott Melanchthont követi, hanem itt sokkal inkább a „szabadságharcos” Lutherre támaszkodik. Dévai minden bizonnyal ismerte *A keresztény ember szabadsága* gondolatait, persze ő Mária királynéval ellentétben nem a német, hanem a latin változatot olvashatta.<sup>5</sup>

### A könyvjegyzékek tanúsága

Hogyha az után nyomozunk, mikor és hol jelenik meg kötetünk tartalma 16. századi magyarországi könyvtárakban, könyvgyűjteményekben és könyvhagyatékokban, akkor a wittenbergi összkiadás jelenti a legkorábbi találatokat. Ezek között is jellemzően az *Opera Latina* sorozata volt jóval elterjedtebb. A latin kiadás 1546-ös második kötete, amelynek tartalma többek között *Az egyház babiloni fogsága* (1520), *A keresztény ember szabadsága* (1520), valamint latin változatban a *Felelet Henrik angol királynak* (1522), a legkorábban 1551-ben Selmecbányán bukkan fel Conrad Schall<sup>6</sup> polgár hagyatéki lel-

<sup>2</sup> CSEPREGI 2013, 32–33.

<sup>3</sup> ETE 1: 85–86 (86. sz.).

<sup>4</sup> CSEPREGI 2013, 24–27. Vö. uő 2003; 2005.

<sup>5</sup> CSEPREGI 2013, 217–222. Vö. uő 2011a; 2011b.

<sup>6</sup> Schall személyére lásd: DHSÁ 2: 306, 308, 476, 483, 547, 594, 597, 604, 610, 617, 642–643. Az alábbi adatokat főleg a Bibliotheca Eruditionis – Olvasmánytörténeti források (<http://www.eruditio.hu/lectio>) adatbázis segítségével gyűjtöttem.

tárában.<sup>7</sup> A könyvtárkatalógusok között minden bizonnyal a brassói iskolai könyvtár 1575-ös jegyzéke szolgáltatja a legfontosabb adatot, hiszen itt volt nagy esélye egy műnek olvasóra találni és hatást gyakorolni.<sup>8</sup> Ugyanerre a kiadványra akadunk a beszercebányai Dernschwam-könyvtár 1575-ös jegyzékében, valószínűleg az 1550-es évekből származó beszerzés, bár nem valószínű, hogy tulajdonosa, a bibliofil humanista Hans Dernschwam túl gyakran forgatta volna.<sup>9</sup>

Iványi Béla adatgyűjtése két forrással gazdagítja a 16. századi körképet. 1575-ben Eperjesen írták össze egy *Korlatinus* nevű lelkész terjedelmes könyvhagyatékát.<sup>10</sup> Bár egy Korláth Mihály előfordul a wittenbergi egyetem diákjai között, mégis valószínűbb, hogy itt nem személynévről van szó, hanem az Abaúj vármegyei Korlát név szerint nem ismert lelkészéről. 1588-ból pedig Joachim Benkner brassói polgár könyvjegyzéke maradt fenn.<sup>11</sup> Mindkét listán feltűnik a latin sorozat második kötete.

A Luther-összkiadást Monok István még több magyar főúri és nemesi könyvtárban is kimutatja, így a Batthyányaknál, a Thurzóknál és Máriássyaknál is, mindenesetre annak érzékeltetésével, hogy nem tudni, milyen későn érkeztek ezek a példányok az országba, s azt sem, hogy ezekben a reprezentatív bibliotékákban mennyire forgatták őket.<sup>12</sup> A sort Zsámboky János tudományos könyvtárának összeírásával zárhatjuk (1586), ahol szintén megtalálható volt a teljes wittenbergi latin összkiadás.<sup>13</sup>

A kötetünket kitevő művek többsége azonban nem az *Opera Latina*, hanem a *Deutsche Schriften* sorozatba került bele, mégpedig *A német nemzet keresztény nemességéhez* (1520), *A Felelet Henrik angol királynak* (1522) és *A német lovagrend lovagjaihoz* (1523) az 1553-ban megjelent hatodik kötetbe. Az 1554-ben kiadott hetedikbe került viszont *A jócselekedetekről* (1520), *A római pápaságról* (1520), *A keresztény ember szabadsága* (1520), *Az emberi tanítások kerülése* (1522), *Az oltáriszentség két színe* (1522), *A tisztítóűz visszavonása* (1530), *A kulcsokról* (1530), *A zsinatokról és az egyházzal* (1539), valamint a *Hurka Gyurka ellen* (1541). E két kötetet három már említett állományban tudjuk

<sup>7</sup> ČIČAJ 2003, 289; DHSÁ 2: 458–460. A megfogalmazás ugyan kissé adatszegény: *Opera Lutheri quinque in folio*, de az ekkori könyvpiaci kínálat ismeretében az 1546-os kötetnek köztük kellett lennie.

<sup>8</sup> MONOK–ÖTVÖS–VERÓK 2004, 538.

<sup>9</sup> BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, 115–118. Ennek az adatnak a jelentőségét növeli, hogy egyesek szerint a Dernschwam-gyűjtemény kölcsönkönyvtárként is működött, csökkentti viszont az a körülmény, hogy az állomány hamarosan elhagyta az országot, és Bécsbe került.

<sup>10</sup> IVÁNYI 1983, 366.

<sup>11</sup> Uo. 104; MONOK–ÖTVÖS–VERÓK 2004, 560.

<sup>12</sup> MONOK 1916, 119–121; IVÁNYI 1983, 514. Amennyiben Németújvár esetében a helyi protestáns iskola példányáról van szó, akkor használata is inkább feltételezhető, MONOK 1916, 125–126.

<sup>13</sup> Uo. 121–122.

kimutatni, a brassói iskola könyvtárában,<sup>14</sup> a brassói Joachim Benkner hagyatékában<sup>15</sup> és a Dernschwam-könyvtárban.<sup>16</sup>

Meglepő módon kevesebb találatot kapunk, ha nem az összkiadásra keresünk rá, hanem az egyes művek különálló példányaira. Az *egyház babiloni fogsága* (1520) két magánkönyvtárban kapott helyet, Zsámboky Jánosnál<sup>17</sup> és Mosóci Zakariás nyitrai püspök hagyatékában (1587).<sup>18</sup> Ez a lelet ellentmondani látszik a kutatás azon tapasztalatának, hogy a magyarországi német városok polgársága körében főleg a német reformiratok terjedtek. Ezek azután vagy az *etliche Schriften* összefoglalás alatt kerültek a hagyatéki lajstromokba,<sup>19</sup> vagy a felismerhetetlenségig rongyosra olvasták őket.

### Régóta az országban őrzött példányok

Azok a levelek, amelyeket Luther egykor Magyarországra küldött, kivétel nélkül megsemmisültek vagy lappanganak, és a ma hazánkban őrzött Luther-kéziratok mind a modern korban, ajándékozás vagy műgyűjtői szenvedély révén kerültek az országba.<sup>20</sup> Valami hasonló jelenségről lehet a nyomtatványok esetében is beszámolni. A fent ismertetett könyvjegyzékekben említett példányok vagy bizonyíthatóan külföldre kerültek (Bécsbe, Grazba), vagy nyomuk veszett, vagy csak nehezen lehetne őket azonosítani a ma ismert gyűjtemények példányaival. A másik oldalon viszont a 16. századi Luther-kiadványok óriási tömege, amelytől minden nagyobb könyvtár antikvaállománya hemzseg, nyomon követhetően a 19–20. században érkezett az országba. Az alábbiakban a néhány ritka kivételt veszem sorra.

RR 3.923 jelzet alatt az Evangélikus Országos Könyvtár is őriz egy példányt a latin összkiadás második kötetéből (ennek tartalmát lásd fent). Birtokosa ezt jegyezte be: *Ex Bibliotheca ... Johan[nis] Pinnerij Tevtopronen(sis) Pann.* A németprónai Pinner 1610-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, hazatérve szülővárosában lett iskolamester, majd Besztercebányán lelkész. Minden bizonnyal diákévei alatt, tehát az 1610-es évek elején vásárolta a könyvet.

A kolozsvári akadémiai könyvtár unitárius könyvei között (azaz az egykori „Bras-sai” könyvtárában) U 58298 jelzet alatt található a *Deutsche Schriften* 7. kötete, amely jelen válogatásunknak mintegy felét tartalmazza (a felsorolást lásd fent). A könyvet a kolozsvári plébániai könyvtárból örökölték meg az unitáriusok azon folyamat során,

<sup>14</sup> MONOK–ÖTVÖS–VERÓK 2004, 538.

<sup>15</sup> IVÁNYI 1983, 104; MONOK–ÖTVÖS–VERÓK 2004, 560.

<sup>16</sup> BERLÁSZ–KEVEHÁZI–MONOK 1984, 241; MONOK 1916, 122.

<sup>17</sup> MONOK 1916, 122.

<sup>18</sup> IVÁNYI 1983, 472.

<sup>19</sup> MONOK 1916, 117.

<sup>20</sup> LVM 7: 35.

hogyan maga a plébánia lett Heltai Gáspár alatt evangélikusból előbb református, majd unitárius. Megalapozott feltételezésnek tűnik, hogy Heltai idején, esetleg éppen az ő könyvei közül került ez a gyűjtemény a plébániára.<sup>21</sup>

Karner Károly 1968-ban számolt be a soproni evangélikus gyülekezeti könyvtár négy kolligátumáról, amelyek olyan, az 1520-as évek elejéről Bécsből származó Luther-kiadásokat is tartalmaznak, amelyeket addig mind a bibliográfusok, mind a Luther-kutatók figyelmen kívül hagytak. E kötetekben többek között felbukkan *Az egyház babiloni fogsága* (1520) korai bécsi utánnyomása is.<sup>22</sup> Ugyan a tulajdonosokról semmit sem tudni, de e kolligátumokat Karner szerint már igen korán, 1530 körül egybekötötték, és mivel tartalmuk meghatározó része Bécsből való, nagy eséllyel lehet felvetni nyugat-magyarországi használatukat. Ez utóbbit is jelentheti, hogy – amennyiben nem a reformáció korában került Sopronba – alsó-ausztriai evangélikus tulajdonosai hozták magukkal, amikor a 17. században a szabad vallásgyakorlat kedvéért idejöttek.

## A kötet szerkezete és apparátusa

A Luther-fordításokat időrendben, szigorúan a művek nyomdai megjelenésének időpontja alapján tartalmazza kötetünk. Ezáltal egymás mellé kerültek azok a művek, amelyeken a reformátor közel egy időben dolgozott, vagy amelyeket bizonyíthatóan párhuzamosan írt (például a coburgi hónapok termése).

A Luther-szövegeket az azokban való eligazodást segítő vagy éppen további tájékozódásra ösztönző apparátus zárja, a rövidítés- és irodalomjegyzék, továbbá a mutatók. A rövidítésjegyzék elsősorban a szövegi kiadásokat és a kézikönyveket, míg az irodalomjegyzék a szakirodalmat tárja föl.

Kötetünket *Index biblicus*, annotált személynévmutató, továbbá helynév- és hierarchikusan felépített tárgymutató zárja. A bibliai könyvek rövidítését, valamint a bibliai tulajdonneveket a Magyar Bibliatanács ún. 1990-es (a Vizsolyi Biblia 400. évfordulójára kiadott) bibliafordítása (és ennek 1998-ban megjelent deuterokanonikus függeléke) szerint használjuk. Az annotált személynévmutató (zömmel ókori, középkori szerzők és Luther kortársai esetében) tömör életrajzi adatokat is tartalmaz.

Az egyes művek előtt álló szerkesztői bevezetők többnyire a WA-ban található adatokra támaszkodnak (de amennyiben a WA álláspontja időközben meghaladottá vált, az ettől való eltérést mindig jelezzük). A bevezetés röviden ismerteti az adott mű keletkezésének, kiadásának, esetleg fogadtatásának a történetét. Összetett szöveg-

<sup>21</sup> BÍRÓ 2000, 136.

<sup>22</sup> KARNER 1968.

gyomány esetén meghatározza és jellemzi a fordítás alapjául szolgáló változatot. Kitér a mű magyarországi befogadásának és magyar fordításainak adataira, ezeknek az itt közreadott fordításhoz való viszonyára. Végül bibliográfiai függeléként felsorolja a mű legfontosabb tudományos kiadásait, a rá vonatkozó válogatott idegen nyelvű szakirodalmat, összes magyar nyelvű fordítását és lehetőleg teljes magyar nyelvű szakirodalmát. A bevezetőkben felhasznált idézeteket – ha fordítójukra külön nem történik utalás – a bevezetőket megfogalmazó szerkesztő fordította.

A fordítások címe után lábjegyzet adja meg a WA kötet- és oldalszámát, továbbá a WA-ban egységesített eredeti német vagy latin címet. Luther műveinek helyeit mindenütt a WA kötet- és oldalszáma segítségével adjuk meg. Ezt az eljárást támogatandó az itt kiadott magyar fordításokat is elláttuk a WA folyamatos oldalszámaival. A bevezetőkben és a tárgyi magyarázatokban az LVM-be felvenni szánt Luther-művekre a *Rövid cím* és a tervezett kötettség (például LVM 1. köt.) segítségével előremutatóan is hivatkozunk, a megjelent művek esetében természetesen már az aktuális oldalszám szerint.

Mivel a Biblia ma használatos versbeosztása Luther kora után rögzült, és Luther eredeti szövegében többnyire csak fejezetekre való hivatkozásokat találni, ezért a bibliai versekre való utalások kivétel nélkül mind a kiadótól származnak. A modern versszámzással kiegészített bibliai helyeket a szövegbe ékelődő kerek zárójel ( ) tartalmazzák. Ha a bibliai hely megadása nem része Luther eredeti szövegének, a hivatkozást akkor is ennek a körülménynek külön említése nélkül szúrjuk be. Luther biblikus nyelvben lehetetlen elkülöníteni a tudatos allúziókat a Biblia stílusának spontán követésétől. Minden felismert és fontosnak vélt utalást igyekeztünk jelezni, de biztosan bőséggel maradtak még a szövegben hasonló helyek jelzetlenül.

Minden más idézet azonosítása a lábjegyzetekben történik, lehetőség szerint a rendelkezésre álló magyar műfordítások felhasználásával. A lábjegyzetek tartalmazzák a szöveg megértéséhez feltétlenül szükséges, takarékos tárgyi magyarázatokot is (említett személyek, helyek, művek azonosítása, a Luther-korpuszon belüli kereszt-hivatkozások). Egy művön belül ismétlődő esetekben a magyarázat csak az első előfordulásnál áll, de ugyanez egy másik műnél újra megjelenhet. A keresztutalások esetében különös gondot fordítottunk arra, hogy megteremtjük az LVM többi kötetével (mind a megjelentekkel, mind az előkészületben levőkkel) a kapcsolatot, és rávilágítsunk az életmű időrendi és tartalmi összefüggéseire.

A lábjegyzetekben és az életrajzi adatokban előszeretettel hivatkozunk azokra a rangos külföldi kézikönyvekre és adattárakra, amelyek a világhálón is könnyen elérhetőek, így a hazai szűkös könyvtári viszonyok között is kényelmesen használhatóak. 16. századi művek esetén azok modern kiadása helyett ezért többnyire VD 16. számot adtunk meg, hiszen ez a teljes korpusz (a német nyelvterület 16. századi nyomtatványai) jelenleg is

elérhető, ingyenes digitális példányokban. Az életrajzi lexikonok terén hasonló a helyzet az ADB-NDB sorozatok, valamint a MaMŰL adatbázisba rendezett cikkeivel.

Bár a művek teljes szövegét igyekszünk közölni, *A zsinatokról és az egyházzól* című írás esetében terjedelmi és tartalmi okokból mégis kihagyásokra, rövidítésekre kényszerültünk, ezekre [...] és magyarázó lábjegyzet hívja föl a figyelmet. Elkerülhetetlen kiadói kiegészítések, a fordítóktól származó feliratok és értelmező magyarázatok, valamint az eredeti szövegnek a megértéshez szükséges kifejezései is szögletes [ ] zárójelben állnak.

*Csepregi Zoltán*

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója | [www.lutherkiado.hu](http://www.lutherkiado.hu)  
Budapest, 2017

Felelős kiadó: Kendeh-Kirchknopf Péter

Olvasószerkesztő: Petri Gábor

Szöveggondozó: Miklósné Székács Judit

Tördelőszerkesztő: Kendeh-Kirchknopf Péter, Petri Gábor

Műszaki szerkesztő: Török Andrea

Nyomdai kivitelezés: Szekszárdi Nyomda Kft.

Felelős vezető: Vadász Katalin ügyvezető igazgató

ISBN 978-963-380-109-3